

Το εβραϊκό ζήτημα και η κατοχή: σιωπές, πηγές, προτάσεις

MARK MAZAOYER

ΣΤΑ ΤΕΛΗ Μαρτίου 1944, ο Ναπολέων Ζέρβας κατέγραψε στο προσωπικό του ημερολόγιο τα προβλήματα υγείας που τον ταλαιπωρούσαν, τα παρ'άξια όνειρά του, τις συνηθισμένες πλέον προστριβές με τον ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και τις σχέσεις του με τους Βρετανούς συνδέσμους. Ωστόσο, δεν έγραψε τίποτα για το δραματικό συμβάν που συντελούνταν λίγα μόλις χιλιόμετρα μακριά από το λιμέρι του: οι γερμανικές αρχές είχαν μόλις αποστείλει, μέσα σε μια μέρα, το σύνολο του εβραϊκού πληθυσμού των Ιωαννίνων σε στρατόπεδο συγκέντρωσης. Όπως προκύπτει από τα απομνημονεύματα των τοπικών εκκλησιαστικών και άλλων παραγόντων, ο διωγμός των 1.500 Εβραίων της πόλης δημιούργησε μια σειρά από αμφιλεγόμενα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα για τους υπόλοιπους κατοίκους της· παρ' όλα αυτά, μάταια ψάχνουμε να βρούμε στο ημερολόγιο του Ζέρβα κάποια, έστω, αναφορά στα δραματικά αυτά γεγονότα. Ως εάν η οριστική λύση του εβραϊκού ζητήματος στην Ελλάδα να ανήκε σε κάποιον άλλο πόλεμο, διαφορετικό από αυτόν του ΕΛΕΣ.

Ο Ζέρβας δεν αποτελεί εξαίρεση. Ούτε οι Βρετανοί αξιωματικοί σύνδεσμοι ούτε παλιοί αντιστασιακοί του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αφιερώνουν μεγάλη προσοχή στη μοίρα των Εβραίων. Στην καλύτερη περίπτωση υπάρχει κάποια φευγαλέα αναφορά στην παρουσία στα βουνά ορισμένων Εβραίων που είχαν δραστηρευτεί. Αλλά, κατά κανόνα, έχουμε απλώς σιωπή. Τα απομνημονεύματα του Sture Linper, αντιπροσώπου του σοσιδηκού Ερυθρού Σταυρού, αποτελούν μια από τις ελάχιστες πηγές που εκφράζουν κάποιο βαθμό αποτροπιασμού στα γεγονότα αυτά. Δυστυχώς, η αυτοπύτης μαρτυρία του των σκημών στη Θεσσαλονίκη, την άνοιξη του 1943, διατίθεται μόνο στα σοσιδηκά.

Από μια πλευρά, βέβαια, η οριστική λύση είχε πράγματι μικρή σχέση με τα κύρια προβλήματα που ο Ζέρβας, ο Σιάντος και οι Βρετανοί είχαν να αντιμετωπίσουν στη μικρογραφία τους του ψυχρού πολέμου. Οι δε μετέπειτα γενιές ιστορικών ακολούθησαν και αυτοί την ίδια πολιτική σιωπής. Οι διάφοροι τόμοι για την Ελλάδα στη δεκαετία του 1940, που εκδόθηκαν στις ΗΠΑ και τη Δανία, λίγα έχουν να μας πουν επί του θέματος (με εξαίρεση, βέβαια, την πολύ χρήσιμη βιβλιογραφική μελέτη του Steve Bowman)· η μνημειώδης εργασία του Hagen Fleischer, στην πρωτότυπη γερμανική της έκδοση, αφιερώνει μετά βίας έξι σελίδες στους Εβραίους και την εξολόθρευση τους. Από τη δική τους πλευρά, οι Εβραίοι ιστορικοί του Ολοκαυτώματος αμέλησαν, σε μεγάλο βαθμό, την εμπειρία των Ελλήνων Εβραίων, όπως και γενικότερα την εβραϊκή παρουσία στη σύγχρονη ελληνική ιστορία.

Υπάρχουν, ωστόσο, ευνοϊκων ενδείξεις κάποιας αλλαγής. Οι σελίδες του πολύτιμου *Δελτίου Ιουδαϊκών Ελληνικών Σπουδών* (που εκδόθηκαν στο Cambridge από τους Nicholas de Lange και Judith Humfrey) αποκαλύπτουν πόση έρευνα γίνεται τώρα επί του

θέματος, ιδίως στο Ισραήλ. Αλλά και στην Ελλάδα, χάρι στη βοήθεια του Εβραϊκού Μουσείου στην Αθήνα, το ενδιαφέρον γύρω από την παρουσία των Εβραίων αυξάνεται αισθητά: θα ακολουθήσει ενδιαφέρον και γύρω από την εξαφάνισή του; Ένα πράγμα είναι βέβαιο: δεν υπάρχει έλλειψη ούτε υλικού, ούτε ανοικτών ερωτημάτων. Αν αυτά μας απομακρύνουν από τα παραδοσιακά ενδιαφέροντα και τα επίμαχα ερωτήματα των ιστορικών του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, τόσο το καλύτερο.

Οι φάκελοι της Βέρμαχτ περιέχουν διάσπαρτες αλλά ενδιαφέρουσες αναφορές στην Endlösung (οριστική λύση) στην Ελλάδα: στην Κέρκυρα, τη Ρόδο, τη Θεσσαλονίκη ή την Κρήτη. Το μεγαλύτερο πρόβλημα στην έρευνα είναι η έλλειψη φακέλων της Sipo/SD: δεν έχουμε, δηλαδή, πρόσβαση στη διαδικασία διαμόρφωσης της πολιτικής, όπως αυτή αποτυπώνεται στο ίδιο το κέντρο του μηχανισμού εξολόθρευσης. Μπορεί, όμως, κανείς να ανασυνθέσει και να συμπεράνει πολλά, χρησιμοποιώντας άλλες πηγές, με έναν τρόπο με τον οποίο καλό θα ήταν να εξοικειωθούν σύντομα οι ιστορικοί του Ολοκαυτώματος. Τα αρχεία του υπουργείου Εξωτερικών στη Βόννη περιέχουν ορισμένους φακέλους (που δεν έχουν ακόμη γίνει μικροφίλιμ) για το εβραϊκό ζήτημα στην Ελλάδα: βρίσκει κανείς εκεί εκτενή αλληλογραφία μεταξύ διπλωματών και αξιωματούχων των SS. Θα έλεγα ότι οι φάκελοι αυτοί είναι μία από τις δύο απαραίτητες πηγές πληροφοριών από γερμανικής πλευράς. Η άλλη πηγή είναι μεταπολεμική: πρόκειται για τους ογκώδεις τόμους με τα ευρήματα των μεταγενέστερων ερευνών-ανακρίσεων για τα εγκλήματα πολέμου (που δεν εκδικάστηκαν όλα) και είναι στη διάθεση σοβαρών ερευνητών στη Διεθνήση Εγκλημάτων Πολέμου του υπουργείου Δικαιοσύνης στο Ludwigsburg, κοντά στη Στουτγάρδη. Οι φάκελοι αυτοί περιέχουν ένορκες γραπτές καταθέσεις κεντρικών πρωταγωνιστών, όπως ο Max Merten, αλλά εκτείνονται και σε λιγότερο γνωστά πρόσωπα: αξιωματικούς στη Θεσσαλονίκη, τον άσπμο στρατιώτη που οδήγησε ένα από τα φορτηγά έξω από τα Γιάννενα εκείνο το παγωμένο πρωινό του Μαρτίου 1944, ως και το προσωπικό της Sipo/SD στην Αθήνα.

Τι είδους άνθρωποι εκτελούσαν αυτό το απάισιο καθήκον; Μπορούμε, εν μέρει, να πάρουμε κάποια γύση της απάντησης μέσα από τους φακέλους του προσωπικού των SS στο Κέντρο Τεκμηρίωσης του Βερολίνου, αν και γενικά τα στοιχεία αυτά μιλάνε λίγο για τις σταδιοδρομίες των ανθρώπων που ήσαν υπεύθυνοι. Οι μαρτυρίες των κύριων αξιωματούχων στις δίκες της Νυρεμβέργης έχουν να μας πουν περισσότερα. Η πιο σημαντική κατάθεση είναι αναμφίβολα εκείνη του Dieter Wisliceny αν και, προφανώς, δεν στερείται αντιφάσεων και ανακρίβειών. Η πλήρης, ανέκδοτη συλλογή ερωταποκρίσεων μεταξύ του Wisliceny και των ανακριτών εγκλημάτων πολέμου βρίσκεται στο Λονδίνο, στο Imperial War

Museum. Η ανάκριση του Άιχμαν, πάνω από μια δεκαετία αργότερα, φωτίζει και αυτή ορισμένες πτυχές της αποστολής Εβραίων της Ελλάδας σε στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Τα ξένα αρχεία περιέχουν πολλές διάσπαρτες αναφορές στα τεκταινόμενα. Για παράδειγμα, οι φάκελοι του OSS στη Ουάσινγκτον μας δείχνουν πώς λειτουργούσαν οι διάυλοι διαφυγής των Εβραίων μέσα από τα βουινά ή δια θαλάσσης μέσω Ευβοίας. Οι φάκελοι του βρετανικού υπουργείου Εξωτερικών μας δείχνουν ότι –παρά τη φαινομενική απάθεια των Βρετανών συνδέσμων στα βουινά– το SOE, το γραφείο πολέμου και το υπουργείο Εξωτερικών, είχαν όλοι επίγνωση της απειλής που επικρέματο πάνω στους Εβραίους της Ελλάδας. Τα ιταλικά αρχεία αποτελούν επίσης πολύτιμη πηγή, δεδομένου ότι η Ρώμη ενημερωνόταν πλήρως από τα προξενικά γραφεία, από το Βατικανό και από το στρατό. Τέλος, έχουμε τα αρχεία του Λουσιβίτς: όπως έχει ήδη καταδείξει ο Danuta Czech, είναι απαραίτητα για να καταλάβουμε τι περίμενε τους εξόριστους Εβραίους στο τέλος του εφιαλτικού τους ταξιδιού προς την καρδιά της Ευρώπης.

Και η Ελλάδα; Εδώ πρέπει να παραδεχτούμε ότι η σιωπή που αντιμετωπίζει ο ερευνητής του Ολοκαυτώματος αντανάκλα, σε ιδιαίτερα οξεία μορφή, μια γενικότερη δυσκολία πρόσβασης σε αρχεία της κατοχής. Γνωρίζουμε ότι η κυβέρνηση της Αθήνας ήταν καλά πληροφορημένη για τα γεγονότα από το Μάρτιο του 1943 και μετά: αλλά η πρόσβαση στους φακέλους της είναι πολύ περιορισμένη. Το πιο σημαντικό κυβερνητικό αρχείο που έχω συναντήσει είναι τα στοιχεία της Υπηρεσίας Διαχειρίσεως Ισραηλιτικών Περιοισιών που δημιουργήθηκε, κατά παράτρονση των Γερμανών, την άνοιξη του 1943 για τη διαχείριση των περιοισιών που εγκατέλειπαν οι Εβραίοι. Αυτό βρίσκεται στην κατοχή του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδας: μια τυπική του ταξινόμηση θα επέτρεπε στην έρευνα να δεισδύσει σε μια από τις σημαντικότερες πηγές της διαδικασίας εκτόπισης. Μετά τον πόλεμο, έγιναν βέβαια στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη δίκες για εγκλήματα πολέμου: τα πρακτικά των δικών αυτών, στις οποίες ενέχονταν Εβραίοι και μη Εβραίοι συνεργάτες των Γερμανών, περιμένουν ακόμα τη ματιά του ιστορικού. Και υπάρχουν, τέλος, συγγραφείς απομνημονευμάτων και ημερολογίων –όπως ο Σεβίλιας, ο Σιμχά και άλλοι– των οποίων οι συγκινητικές μαρτυρίες αγγίζουν, για πρώτη φορά, ένα ευρύτερο κοινό (μια καλοδεχούμενη εξέλιξη).

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι δεν λείπει το υλικό για μελλοντική έρευνα. Προς ποια κατεύθυνση θα κινηθεί, όμως, η ακαδημαϊκή ενασχόληση με το θέμα; Από τη σκοπιά της ελληνικής ιστορίας, υπάρχει μια δέσμη ερωτημάτων που πρέπει επειγόντως να απαντηθούν. Η πρώτη ερώτηση αφορά στη γενικότερη στάση των μη Εβραίων Ελλήνων ως προς τη γερμανική πολιτική: πώς αντέδρασε το ελληνικό κράτος, η κυβέρνηση, οι τοπικοί αξιωματούχοι; Τι συζητήσεις και διαμάχες έγιναν μέσα στα υπουργεία για τη στάση που θα έπρεπε να τηρηθεί; Και κατά πόσο οι αντιδράσεις αυτές αλλάζουν, διαφοροποιούνται από την άνοιξη του 1943 ως το δεύτερο κύμα διωγμών, τον επόμενο χρόνο; Πιο γενικά, πώς αντέδρασε η ελληνική κοινωνία συνολικά –σε ανεπίσημο επίπεδο– και κατά πόσο αυτές οι αντιδράσεις διαφέρουν ανάλογα με την περιοχή, την κοινωνική τάξη και τη χρονικά στιγμή; Για παράδειγμα, τι σκέφτη-

καν οι άνθρωποι όταν έγινε η εκκαθάριση του εβραϊκού νεκροταφείου στη Θεσσαλονίκη; Ήταν μια ευκαιρία για κτηματική κερδοσκοπία ή για την επέκταση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης; Η θεωρήθηκε αντίθετα ιερουσία με δυσάρεστες και ανησυχητικές προεκτάσεις; Ή μήπως όλες αυτές οι αντιδράσεις συνυπάρχουν ταυτόχρονα;

Κατά τη γνώμη μου, μια από τις πιο συναρπαστικές και σιγά σιγά παραμελημένες πτυχές της όλης αυτής ιστορίας είναι τι συνέβη μετά. Από μια άποψη, πρόκειται για την ιστορία του τρόπου με τον οποίο το ελληνικό κράτος χειρίστηκε το ζήτημα της εξαφάνισης δεκάδων χιλιάδων από τους υπηκόους του. Αλλά είναι, συγχρόνως, η ιστορία εκείνων που επέζησαν, των συνασθημάτων και εμπειριών τους, καθώς και η ιστορία όσων τους βοήθησαν ή τους έβλαψαν. Πώς –αν το κατάφεραν– μπόρεσαν και ξαναμπίηκαν σε κάποιο ρυθμό κανονικής ζωής, ύστερα από τέτοιες φρικαστικές εμπειρίες. Εδώ οι ιδιαιτερότητες των εβραϊκών εμπειριών συγκλίνουν και συνδέονται με το ευρύτερο θέμα της μεταπολεμικής κοινωνικής ανασυγκρότησης και ει-

ρήνευσης στην Ελλάδα, εν μέσω εμφύλιου παραγμού. Αλλά δεν θα έπρεπε να αγνοηθούν οι ιδιαιτερότητες: για παράδειγμα, οι φάκελοι που βρίσκονται στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας και που αφορούν στα ορφανοτροφεία που περιέβαλαν Εβραϊόπουλα, μετά το 1944, εξιστορούν στον ευαίσθητο ιστορικό μια σειρά ανθρώπινων επαφών μεταξύ Εβραίων και των ορθοδόξων φίλων τους μονιμότερης αξίας. Τέτοιου είδους τεκμήρια μπορούν να συμβάλουν στη θεμελίωση μιας σοβαρής και διαφωτιστικής μελέτης για τη γενικότερη σχέση μεταξύ Εβραίων και χριστιανών στην ελληνική κοινωνία.

Όπως και για τόσες άλλες πλευρές της ελληνικής ιστορίας, έτσι και εδώ, δεν θα μπορέσουμε να φτάσουμε σε μια ισορροπημένη αξιολόγηση, παρά μόνο προσεγγίζοντας τα γεγονότα από μια συγκριτική ευρωπαϊκή σκοπιά. Σε όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο διαδραματίστηκαν παρόμοιες σκηνές και αντιμετωπίστηκαν ανάλογα διλήμματα, ως αποτέλεσμα της ναζιστικής πολιτικής. Έχουμε πολλά να διδαχθούμε, αντιπαραθέτοντας μια εις βάθος ανάλυση του τι συνέβη στην Ελλάδα με αντίστοιχες μελέτες για άλλες χώρες. Προς το παρόν, η γνώση μας του ελληνικού εβραϊσμού υστερεί κατά πολύ του επιπέδου έρευνας για τις εβραϊκές κοινότητες, λ.χ. στην Πολωνία ή την Τσεχοσλοβακία: μπορεί αυτό να μη μας ευχαριστεί, αλλά ας το δούμε σαν ευκαιρία.

(Μετάφραση Β. Πεσμαζόγλου)